

ÖZVATAN'DA ESKİ SU DEĞİRMENLERİ

Arş.Gör.Fikri SALMAN*

Eski adıyla Çukur olarak bilinen Özvatan, Kayseri'ye bağlı ve Kayseri'nin 70 km kuzeydoğusunda Yozgat, Sivas ve Kayseri il sınırlarının kesiştiği noktada bulunan bir ilçe merkezidir. İlçenin bugünkü nüfusu yaklaşık 7500 civarındadır. Etrafı tepeler ve dağlarla çevrili olup, çanak biçiminde (çukur) olan arazisinde, Çaylak, Kağnıderesi, Kurtderesi, Kızılöz, Kuruözü, Üzümcü ve Atderesi gibi çeşitli akarsular bulunmaktadır.¹ Oldukça sulak olan arazisi, ilçenin hem verimli topraklara , hem de yeşil bir bitki örtüsüne sahip olmasını sağlamıştır. Kuzeydoğusunda bulunan Akdağ eteklerinde genellikle meşe ormanları yer alır.

Özvatan'ın oldukça eskilere dayanan tarihi bir geçmişi vardır. Bölgede bulunan tarihi kalıntılar bu konuda bizlere az çok fikir vermektedir. “Kızılırmak yakınındaki Zihra Kalesi kalıntılarının Hitit Uygarlığına ait olduğu sanılır. Kağnı Deresi üzerinde bulunan höyüğün de aynı dönemlere dayandığını tahmin etmekteyiz. Bugünkü yerleşim yerinin ise M.S.600-650 yılları arasına rastladığı düşünülebilir.”² Müslüman Türklerin Çukur'a ilk yerleşimi, XIV. yüzyıla rastlar. Kasım Çelebi, Gürcü Beğ ve Hıdıroğlu, buraya ilk yerleşen müslüman Türk gruplarıdır. “Çeşitli araştırmacıların kaynaklarında Çukur'un bulunduğu bölge, Kenar-ı Irmak Nahiyesi ismiyle, XVI. yüzyıl başlarına ait kaynaklarda zikredilir. Bu tarihlerde Kızılırmak'ın geçtiği bu bölgede beş köy, elli bir cemaat bulunmaktaydı. Bu beş köyün arasında İmaret (Amarat), Kemercilü (Kermelik), Molu, Çukur (Özvatan) ve bugün bulunmayan Şeyh-Yar Köyleri yer almaktadır. 1500 tarihli tahrir defterinde köyün bir adının da **Sirfe** olduğu kayıtlıdır ve XVI. yüzyılda bu köyde üç su değirmeninin varlığından bahsedilmektedir.”³

Bu değirmenlerin sayıları zamanla artar veya azalır. Bizim konumuzu oluşturan altı değirmen ise Taşlık Köyü'nden doğan ve aralardaki kaynak ve küçük dere sularıyla birleşerek çoğalan Köyözü Deresi (Çukursuyu) üzerinde

---

* Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü, ERZURUM

¹ E. ALIMCI, **Çukur'dan Özvataka** (Basım yeri ve yılı yoktur), s.15.

² ALIMCI, a.g.e., s.21.

³ M. İNBAŞI, **XVI. YY Başlarında Kayseri**, Kayseri, 1992, s.101.

bulunan değirmenlerdir. Bugün faal durumda olan iki un fabrikası, bu çalışmanın dışında tutulmuştur.

Değirmenlerin tanıtımına geçmeden önce, Türk kültür tarihinde değirmencilığe bir göz atmakta yarar vardır: Değirmen, Türkçe bir kelime olup “öğüten araç veya alet; içinde öğütme işi yapılan yer” anlamına gelen “tekermen” den gelmektedir.⁴ İnsanoğlunun toprağa bağlandığı ve ilk ziraat faaliyetlerinin başladığı Neolitik (Cılalıtaş) devirde değirmenin ilkel tipleri görülmeye başlar. İki yassı taş arasında ezilen tahıl taneciklerinden un elde etmeyi başaran insan zekası, bu işlemi geliştirerek ilk el değirmenini ortaya çıkarmıştır. El değirmenleri, iki yassı yuvarlak taştan meydana gelmiştir. Ortadaki, deliklerden geçen ahşap mil ve üstteki diske takılan bir kol ile bu taşların kolayca dönmesi sağlanmıştır. Çeşitli yerlerdeki arkeolojik kazılarda, bu tip öğütücülere rastlanmıştır. “Anadolu’da daha Yenitaş Döneminde Çayönü, Çatalhöyük, Hacılar, Suberde ve öteki yerleşmelerde bulunmuş öğütme taşları, el değirmeninin en ilkel biçimi olarak nitelenebilir.”⁵ Bugün bile Anadolu’nun çeşitli yerlerinde bulgur yapmak için böyle el değirmenleri kullanılmaktadır (Çizim-1).

Kollektif yaşayış, iş bölümü ve bir takım mesleklerin teşekkülü sonucunda, büyük çapta ihtiyaçları karşılayabilecek değirmenlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. İnsanlık tarihi kadar eski olan değirmenler, büyük ihtimalle insanların sahip olduğu ilk teknolojilerden biridir. Başlangıçta kölelerin veya hayvanların çevirdiği değirmen taşları, zamanla su ve yel gücüyle döndürülmeye başlamıştır. “Anadolu’nun çeşitli yörelerinde olduğu gibi Van ve yöresinde de M.Ö. 9-6. yy’lar arasında hüküm süren Urartular’ın su yolları ve su değirmenini kullandığını görüyoruz.”⁶

Türkler’de değirmen kültürü, Büyük Hun Devleti’ne kadar inmektedir. Arkeolojik kazılarda bulunan, hububatı öğütmek ve ezmek için kullanılan taşlar, ilk örnekler olarak gösterilebilir. Göktürkler’e ait değirmen taşları, Kırgızlar’ın ayak değirmenleri, Hazarlar’ın un öğütmeye ait bir çok aletleri, Koray ovasında ele geçen X. yüzyıla ait bir el değirmeni, Türkler’de görülen değirmen

⁴ Meydan Larousse, “Değirmen” mad., İstanbul, 1993. c.5, s.86.

⁵ Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedi, “Değirmen” mad. İstanbul, 1986, C.6, s.2940.

⁶ R. KARAHAN, “Van Bölgesinde Bulunan Su Değirmenlerinin Etnoğrafik Açıdan İncelenmesi “, **Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri**, Van, 1996, s.160.

kültürünün kalıntılarıdır.⁷ Çin kaynaklarında Uygur şehirlerindeki su değirmenlerinden bahsedilmesi, Divan-ı Lugat-it Türk, Dede Korkut Kitabı ve Tarama Sözlüğü'nde geçen değirmenle ilgili tabirler, bunların literatürdeki yansımaları olarak karşımıza çıkar.⁸

Değirmenlerin genel mimari yapılarına gelince: Çoğunlukla moloz taş duvarlarla örülen yapılarda; esas olan üst üste duran iki yassı taşın döndürülmesine dayanan bir mekanizmaya sahip inşa tarzı gerekliliğidir. Bunun için taşların dönmesini sağlayan ve suyun çevirdiği çark sistemi; genelde ayrı bir kat halinde planlanan bölümde kurulur. Bu bölüm suyun da tahliye edildiği bir alt bölümdür. Altta suyun gücüyle dönen metal çarkın orta eksenine, yuvarlak bir ağaç bağlıdır. Bu ağaç, yukarı doğru uzanır ve üstteki değirmen taşını çevirir (Çizim-2). Değirmende iki adet olan taşın altta olanı sabittir. Üstteki dönen taşın ortasına akıtılan tahıl tanecikleri ise ambar denilen, ters piramidal bir sandığa doldurulur. Taş dönmeye başladıktan sonra buğday aktarma oluğunun ipi ayarlanarak tahılın akıtılması sağlanır. Bunların dışında ,su açma kolu ve hız ayar ipi, diğer önemli elemanlardır. Öğütülen un, ön tarafta bulunan bir delikten ahşap un teknesine dökülür. Burada biriken un, daha sonra yine kısa saplı ahşap bir kürekle çuvallara doldurularak bir kenara yığılır. Su değirmenlerinin en önemli elemanlarından biri olan su ambarları; üst tarafı geniş, alt tarafı ise gittikçe daralan ve çarkı çevirmesi için suya basınç kazandıran bir yapıya sahip borulardır. Bu borular genelde kalın sacların birbirine perçinle sıkıca tutturulmasıyla oluşturulmuştur. Kanaldan gelen su buraya doluşur ve alt tarafı dar olduğu için bir basınç kazanarak dışarı fışkırır. Değirmen binasının yanı sıra, çoğu zaman, hemen yakınında bir de ahır bulunur. Daha önceleri hayvanlarla taşınan tahıllar bugün traktörlerle taşımaya başlandığı için ahır bölümleri giderek ortadan kalkmıştır.

Değirmenlerin yapılışı, fiziksel bir teknolojik bilgi gerektirir. Taşların hazırlanması da bir o kadar önemlidir. Taşın hazırlanmasına **taş kesme işi** denir. Kesilecek taşın çok sert ve damarsız olması önemlidir. Sert olması sebebiyle ve tam yuvarlak form verilebilmesi için, kesme işlemi günlerce sürer. Taşların üzeri, tahılın iyice ezilebilmesi için pürüzlü bırakılır. Aşındıkça düzleşen taşlara zaman zaman çekiç ve keskiyle yeniden diş açılır. Bu işlem elli altmış kez

---

⁷ B. ÖGEL, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara, 1988, s.89,146, 208, 226, 229.

tekrarlanınca, taş incelmış olur ve kullanılmaz hale gelir. Değirmen taşı biri alt ve diğeri üstte olmak üzere iki tanedir. Alttaki sabit taşın kenarları ince, ortası daha kalındır. Üst taşın ise ortası ince, kenarları kalındır. Bu farklılık gözle görülebilecek kadar bariz değildir. İki taşın orta kısımları yaklaşık 1cm. aralıklı iken, kenarlarda ezme işini iyice yapabilmesi için bu mesafe sıfıra iner.⁹

Asıl konumuzu teşkil eden Özvatan'daki su değirmenlerini, suyun akış istikametine göre, yukarıdan başlayıp bir biri ardına sıralayarak ele alacağız. Bu bağlamda ilk değirmen Kadavan Değirmeni'dir.

Kadavan Değirmeni: Kermelik Köyü'nden bir kadının değirmeni olduğu için bu ismi almıştır. Asıl ismi Kadı Avan olan kişinin adı halk arasında Kadavan şeklinde söylenegelmiştir. ¹⁰Günümüzde ise Deli İbrahim'in oğlu "Koreli'nin Değirmeni" olarak biliniyor (Resim-1). Bugün faal olmayan değirmen, günümüze gelen en sağlam değirmendir. Tek su girişli (Resim-2) ve tek öğütme ambarlı olan değirmenin üst örtüsü ve duvarları, betonarme olarak yenilenmiştir. Asıl değirmenin iki yüz yıllık olduğu tahmin ediliyor. Yörede bu değirmenle ilgili şöyle bir hadiseye yer verilir: Seferberlik zamanlarında komşu Küpeli Köyü'nden buğday öğütmeye gelen kadınlar, buğday çuvalını Özvatan yakınlarında hayvanın sırtından düşürürler, seferberlik dolayısıyla çuvalı kaldıracak erkek bulamadıkları için, Çukur'a (Özvatan) gelip daha küçük çuvalar alırlar ve buğdayı bölerek birkaç defada değirmene taşırlar.

Hüseyin Bey Değirmeni: Halen "Keyiş Köprüsü" olarak bilinen köprünün batısında yer alan değirmen, bugün ayakta değildir. Sadece su kanalı ve su ambarıyla, alt öğütme taşı ve duvarlardan bazı izler kalmıştır (Resim-3) Tek su girişli ve tek öğütme ambarlı olan ve 1970'lere kadar kullanılan değirmenin, yaklaşık yüz yıllık olduğu tahmin ediliyor. Değirmenin sahibi Hüseyin Bey ise dönemin zengin ailelerinden biriydi. Gürcüoğlu Hüseyin Bey, Kale Mahallesi'nde yaptırdığı bir caminin giderlerinin karşılanması için, değirmenin dörtte bir hissesini de bu camiye vakfetmişti.¹¹

Boğaz Değirmeni: Kayseri'li zenginlerden Emin Efendi'den satın alınan bu değirmen, "Ali Çavuş'un Değirmeni" olarak da bilinir. Büyük bir

⁸ N. DEMİR, "Ordu ve Yöresinde Su Değirmenleri", **Kültür ve Sanat**, Ankara, 1997, S.33, s.45.

⁹ DEMİR, a.g.m. s.49.

¹⁰ Yöresel isimler ve bilgiler ilçe halkından olan Ramazan SALMAN (69) adlı şahıstan alınmıştır.

¹¹ ALIMCI, a.g.e., s.24.

şelalenin yanı başına kurulan değirmen, Özvatan'daki değirmenlerin en büyük boyutlusudur (Resim-4). Moloz taşla kısmen düzgün olarak inşa edilen yapının duvarları halen ayakta olup, toprak örtülü üst damı, yıkılmış vaziyettedir. Bir kanaldan gelen su, ikiye ayrılarak iki su ambarına doluşur. Bu iki ambar da iki adet değirmen taşını çevirir. Her iki taşın bulunduğu bölüm iki kemerli açıklıklarla ayrılmıştır (Resim-5). Yapı bir giriş bölümü, bir de değirmen taşlarının olduğu bölüm olmak üzere iki kısımdan ibarettir. Girişin yanı başında bir de ahır yer alır. Suyun akıtıldığı borulardan biri, bugün kayıptır. Ancak öğütme taşları yerindedir. 1960'lara kadar çalışan değirmenin yüz elli yıllık olduğu sanılıyor.

Boğaz Değirmeni'ni Ali Çavuş'a satan Emin Efendi, satış işlemini bir şarta bağlı olarak yapmıştır. Bu şart ise; değirmenden çıkan suyu, kemerli bir su yolu ile kendisinin alacağıdır. Değirmeni alan kişi "çıkan suyun önemi yok" düşüncesiyle değirmeni almayı kabul eder. Satış işlemleri ve anlaşma yapıldıktan sonra Kayseri'li Emin Efendi, suyu kemerli bir su yolu ile alarak yaklaşık 250-300 m. aşağıya götürür ve buraya Osman Ağa Değirmeni adıyla bilinen yeni bir değirmen inşa eder.

Osman Ağa Değirmeni: Aynı isimle tanınan bu değirmen, köye daha yakındır ve gelen müşterinin öncelikle buraya uğramasına neden olur. Böylece müşterisi azalan Boğaz Değirmeni, bir süre sonra iş yapamaz duruma düşer ve faaliyetine son verilir.

Emin Efendi, değirmeni bir süre çalıştırdıktan sonra Osman Ağa (Almak) adında birine satar ve kendisi de Kayseri'ye yerleşir. Daha sonraları Değirmenci Uşağı adıyla bilinen aileden yaklaşık kırk ortak, değirmende hisse sahibi olmuştur. İki su ambarı girişli olan değirmen, iki öğütme taşına sahiptir. Girişin yan tarafında ise bir ahır mevcuttur (Resim-6). Toprak örtü olan damı tamamen, moloz taş duvarlar ise kısmen yıkılmıştır. Su ambarları ise hâla ayakta. Değirmenin dış kapısı yanında taşa oyulmuş küçük çeşmesi bugün mevcut değildir. 1975'lere kadar faaliyetini sürdüren değirmen, Boğaz Değirmeni'nden daha büyük ve düzenliydi. Değirmenin yakınında su akış yönüne göre hemen hemen 20-25 m. aşağıda çok daha eski, kemerli bir köprü mevcuttur (Resim-7).

Vakıf Değirmeni: Bugün Yeni Mahalle'de Çukur Suyu'nun, Kurt Deresi ile kesiştiği yerde eski bir kömür ocağı girişinin yanındadır. Kayseri'nin zengin ailelerinden Güpgüpoğulları'na ait olan değirmen, Süleymanoğulları'ndan Habip Kahraman'a satılmıştır. Nüfus mübadelesi öncesinde bölgede bulunan Hıristiyan Rumlar, Kale Mahallesi'ndeki bir kiliseyi

yıkarak malzemeleriyle İnüstüne (Yeni Mahalle'ye) bir kilise, bir su değirmeni ile beziryağı üreten bezirhane yaparak kiliseye vakfetmişlerdir.¹² Kilisenin çan kulesi halen ayakta. Değirmenin aynı mahallede olması ve kiliseye yakınlığı sebebiyle, bunun kiliseye ait vakıf değirmeni olması ihtimali vardır. Adının da buradan geldiğini düşünebiliriz. Değirmenin beden duvarlarına ve şekline dair hiçbir iz yoktur. Dere yatağında olması sebebiyle zamanla sel baskınları sonucunda yıkılmış ve üzeri kumla dolmuştur. Hemen yan tarafında açılan kömür ocağının hafriyat artıkları da değirmenin yanlarına atıldığı için üzeri kapanmıştır. Geriye sadece iki su ambarı kalmıştır (Resim-8). Bu su ambarlarından anlıyoruz ki değirmen, çift öğütme ocağına sahipti. Faaliyetine 1945'lerde son verilen değirmenin, iki yüz yıllık olduğu tahmin ediliyor.

Yeni Mahalle'de, kilise yakınındaki beziryağı değirmeni, 1970'lere kadar çalışıyordu. Katırların gücünden yararlanılarak döndürülen dikey bir taş, yuvarlak eksenli bir çukur içinde çevriliyordu. Yarısı mağara içinde kalan değirmen, üzerindeki büyük kayanın kendiliğinden koparak çökmesiyle, tamamen örtülmüştür. Bu değirmenin de kilise vakfına ait beziryağı değirmeni olduğu tahmin edilir. Daha sonraları nüfus mübadelesiyle Selanik ve Manastır'dan gelen mahalle halkı tarafından bu değirmen yeniden çalıştırılmaya başlanmıştır.

Cemal Efendi Değirmeni: Özvatan'da ele alacağımız son değirmen örneğidir. İki su girişli ve iki öğütme ocağına sahip olan değirmen, 1980'li yıllara kadar faaliyet göstermiştir. Bugün sağlam halde ve ayakta olan değirmenin yanı başında bulunan bulgur değirmeni, zaman zaman yine kullanılmaktadır. Su çıkış yerine dikilen ve yaklaşık üç kişinin kucaklayabileceği çaptaki kavak ağacından hareketle bu değirmenin de hemen hemen iki yüz yıllık olduğu sanılır. Değirmen, yanındaki bulgur bölümüyle üç su ambarına sahiptir.

Özvatan'ın merkezinde, ilçe meydanındaki köprünün yanında bulunan bir başka değirmen yıkılmış, onun yerine modern tarzda un fabrikası yapılmıştır. Bir diğer un fabrikası da Hayriye Mahalle'sinde inşa edilmiştir. Bu fabrikaların yapılmasıyla eski değirmenler işlevlerini yitirmiştir.

Günümüzde elektrik gücü her alanda olduğu gibi değirmencilikte de önemli rol oynamaktadır. Bu yüzden su gücü ile çalışan değirmenler yıkılmaya terkedilmiştir. Elektrikli un ve bulgur değirmenlerinin ise şehir merkezlerinde

---

¹² ALIMCI, a.g.c., s.23.

açılması, bu yok oluşu hızlandırmıştır. “Halbuki su ile çalışan değirmenlerin yavaş yavaş dönen taşları arasında ezilen buğdayların unlarında, yanma olmadığı için, yapılan ekmekler daha lezzetli olmakta ve kepekli oluşu sebebiyle de daha besleyici ve hazmı daha rahat olmaktadır.”¹³ Mimari açıdan değerleri çok fazla olmasa da, toplum hayatındaki etnoğrafik önemi açısından hiç olmazsa her yörede bu değirmenlerden birkaç tanesinin koruma altına alınması temennimizdir.

---

¹³ KARAHAN, a.g.m., s.162.

Resim : 1- Kadavan Değirmeni

Resim : 2- Kadavan Değirmeni su giriři

Resim : 3 Hüseyin Bey Değirmeni

Resim : 4- Boğaz Değirmeni

Resim : 5- Boğaz Değirmeni (üstten görünüm)

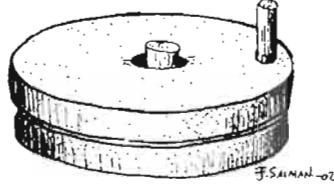
Resim : 6- Osman Ağa Değirmeni

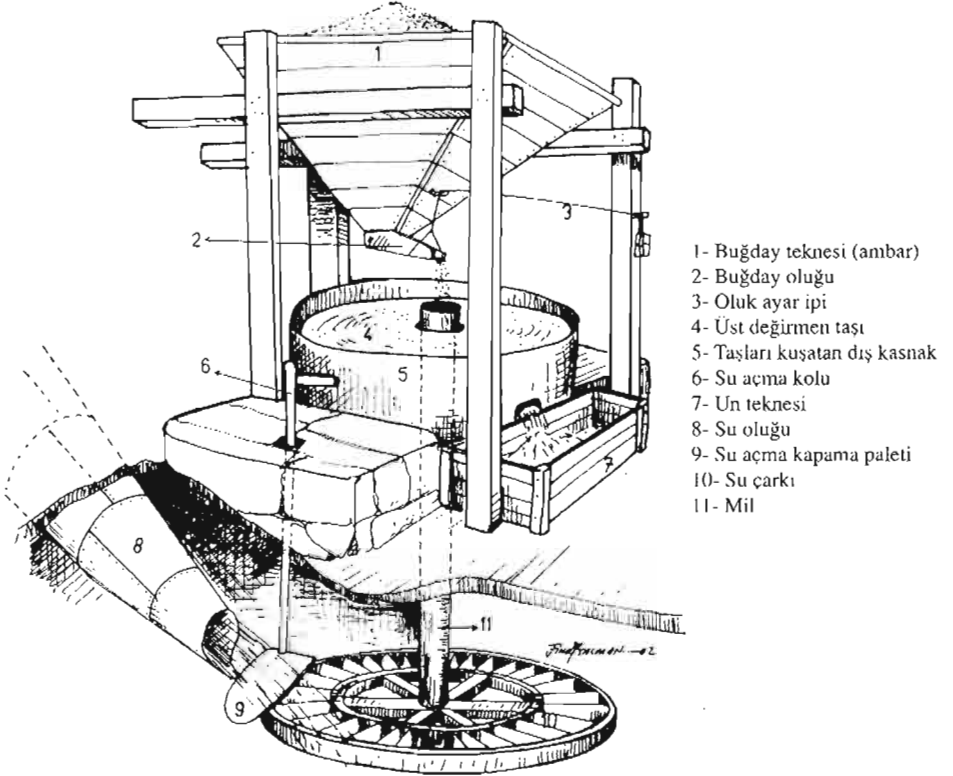
Resim : 7- Osman Ağa Değirmeni yakınında tarihi köprü

Resim : 8- Vakıf Değirmeni

Resim : 1- El Değirmeni

- 1- Buğday teknesi (ambar)
- 2- Buğday oluğu
- 3- Oluk ayar ipi
- 4- Üst değirmen taşı
- 5- Taşları kuşatan dış kasnak
- 6- Su açma kolu
- 7- Un teknesi
- 8- Su oluğu
- 9- Su açma kapama paleti
- 10- Su çarkı
- 11- Mil

Resim : 2- Su Değirmeni işleyiş sistemi